

Η ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ HÖLDERLIN ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ MARTIN HEIDEGGER

Ἡ χρονιά τοῦ 1770 εἶναι πολὺ σημαδιακὴ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος, γιὰτί σ' αὐτὴ γεννιοῦνται τρεῖς μεγάλοι δημιουργοί: ὁ Hölderlin, ὁ Hegel καὶ ὁ Beethoven. Ἀλλ' ἂν ἡ δόξα γιὰ τὸ φιλόσοφο Hegel καὶ τὸ μουσικοσυνθέτη Beethoven ὑπῆρξε ἀπὸ νωρὶς μεγαλόδωρη, γιὰ τὸν ποιητὴ Hölderlin στάθηκε πολὺ φειδωλή. Πάνω ἀπὸ ἓνα αἰῶνα ἡ φήμη του περιοριζόταν σὲ στενοὺς πνευματικοὺς κύκλους, ποὺ ἀνεγνώριζαν τὴν ἀκήρατη ἀγνότητα καὶ τὴν ὀραματικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς του καὶ σύγχρονα θρηνοῦσαν τὴ σκληρὴ μοίρα, τὴν τρέλλα, ποὺ τὸν χτύπησε ἀπὸ νωρὶς καὶ τὸν ἀπέσπασε ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας. Γι' αὐτὸ ἀνήκει μεγάλη τιμὴ στὸ νεαρὸ λόγιό Norbert von Hellingrath, ποὺ ἦταν ἐλληνικῆς καταγωγῆς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας του, τὸ γένος Καντακουζηνοῦ, γιὰτί μὲ τὴν πρώτη ἱστορικο-κριτικὴ ἔκδοση τῶν ἀπάντων τοῦ ποιητῆ (ἄρχισε ἀπὸ τὸν ἴδιο στὰ 1913 καὶ περατώθηκε στὰ 1923 ἀπὸ τὸ Friedrich Seebass καὶ τὸ Ludwig von Pigenot) ἀποκαλύφθηκαν οἱ πραγματικὲς διαστάσεις τῆς ποιητικῆς μεγαλοφυΐας τοῦ Hölderlin. Ὁ Norbert von Hellingrath, ἀνασύροντας τὸν ποιητὴ ἀπὸ τὴν ἀφάνεια, εἶχε τὴν τόλμη νὰ διακηρύξη ὅτι δὲ θεωρεῖ πιά τοὺς Γερμανοὺς λαὸ τοῦ Goethe ἀλλὰ λαὸ τοῦ Hölderlin¹. Ἄν ὁ Goethe ὡς τότε θεωροῦνταν ἡ πιὸ ψηλὴ κορυφὴ τῆς πνευματικῆς Γερμανίας, ποὺ ἐνσάρκωνε τὴν πιὸ πλούσια ἀνθρωπιὰ καὶ ἐνέπνεε γενικὸ σεβασμὸ καὶ μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Γερμανία, γιὰ τὸ Norbert von Hellingrath ὁ Hölderlin ἀποτελοῦσε τὸ σύγχρονο καὶ μέγιστο παράδειγμα ἑνὸς κρυμμένου πλούτου — μιᾶς ἀθόρυβης ἐσωτερικῆς Γερμανίας, ποὺ φωτιζόταν ἀπὸ τὴ λάμψη ἑνὸς νεόκοπου ποιητικοῦ ὕφους. Προλογίζοντας τὴν ἔκδοσή του ὁ Hellingrath γράφει: «Κάθε μέρα πληθαίνει ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων ποὺ πιστεύουν ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἑλλήνων πουθενὰ τὸ ποιητικὸ φαινόμενο δὲν ἐνσαρκώθηκε σὲ τόσο ἄκρατη καθαρότητα καὶ δὲν τοῦ δόθηκε τόση βαρύτητα ὅσο στὸ Hölderlin²». Καὶ τοῦτο γιὰτί ὁ Hölderlin εἶναι πραγματικὰ ἐκεῖνος ποὺ περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς προηγούμενους ὄξυνε τὴν ἀκοή, γιὰ νὰ συλλάβῃ τὸ θαῦμα τοῦ ἐλληνικοῦ λόγου καὶ νὰ τὸ μεταφέρῃ στὴ γερμανικὴ ποιητικὴ γλῶσσα, ὅπως ἄλλωστε τὸ μαρτυροῦν καὶ οἱ τολμηρὲς μεταφράσεις του τῶν πινδαρικῶν ᾠδῶν³ καὶ τῶν σοφοκλείων τραγωδιῶν «Ἀντιγόνη» καὶ «Οἰδίποδας Τύραννος»⁴.

Μὲ τὴν τελευταία ἔκδοση τῶν ἀπάντων του ἀπὸ τὸν ὀνομαστὸ γερμανολόγο τοῦ Tübingen, Friedrich Beissner, ποὺ ἀποτελεῖ ὄχι μονάχα μνημεῖο ἐκδοτι-

κῆς, ἑρμηνευτικῆς ἀλλὰ καὶ τυπογραφικῆς τέχνης, ἡ εἰκόνα τοῦ Hölderlin ἄλλαξε ριζικὰ καὶ ἡ δόξα του στερεώθηκε ἀμετάθετα⁵.

Ἐκρίνα σκόπιμο νὰ μιλήσω γιὰ τὶς ἐκδόσεις αὐτές, γιὰτὶ δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Martin Heidegger ἦταν σύγχρονος μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῆς εἰκόνας τοῦ Hölderlin καὶ φαίνεται νὰ χρωστᾷ πολλὰ στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Norbert von Hellingrath ποὺ δὲν ἔπαυσε νὰ τὴ χρησιμοποιεῖ ἀκόμα καὶ μετὰ τὴ δημοσίευσή τῆς μεγαλύτερης καὶ τελειότερης.

Ἄλλ' ἂν ἡ ποίηση τοῦ Hölderlin ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Heidegger, ἡ σημασία αὐτὴ πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ βαθύτερα στὴν πορεία τοῦ πνεύματός του καὶ στὶς ἀναζητήσεις του ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ βασικοῦ ἔργου του «Εἶναι καὶ Χρόνος» (1927). Μολονότι ὁ Heidegger ἀσχολήθηκε καὶ μὲ ποιήματα ἄλλων ποιητῶν, ὅπως τοῦ Stefan George, τοῦ Georg Trakl⁶ καὶ τοῦ Rainer Maria Rilke⁷, ὡστόσο σὲ κανένα ἀπὸ αὐτοὺς δὲν ἀφιέρωσε εἰδικὸ βιβλίο. Τὸ ἔργο του «Διευκρινίσεις στὴν ποίηση τοῦ Hölderlin»⁸ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις διαλέξεις δοσμένες στὰ 1936, 1939, 1943 καὶ 1944, καθὼς καὶ ἡ διάλεξι «Γῆ καὶ Οὐρανός» στὸ Hölderlin στὰ 1959⁹, ἀποτελοῦν τὰ ὁδόσημα τῆς πορείας τῆς σκέψεώς του πρὸς τὴν ποίηση τοῦ Hölderlin. Μὲ τὴ μελέτη αὐτὴ δηλώνει ὁ Heidegger ὅτι δὲν ἐπιχειρεῖ ν' ἀποσπάσῃ τὴν ποίηση τοῦ Hölderlin ἀπὸ τὴν ἀρμοδιότητα τῶν φιλολόγων καὶ λογοτεχνῶν καὶ νὰ τὴν προσγράψῃ στὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας, γιὰτὶ πιστεύει ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν ἀνήκει οὔτε στοὺς μὲν οὔτε στοὺς δέ, ἀλλὰ οὔτε καὶ στοὺς δύο μαζύ. Ἀναρωτιέται μονάχα ἂν ἐμεῖς στὴ σημερινὴ ἐποχὴ εἴμαστε ἄξιοι ν' ἀνήκουμε (νὰ μετέχουμε) στὴν ποίηση τοῦ Hölderlin καὶ νὰ συγκεντρωθοῦμε ἐσωτερικά, γιὰ νὰ τὴν ἀκούσουμε¹⁰. Γι' αὐτὸ ὁ Heidegger ἀποφεύγει στὶς «Διευκρινίσεις» του νὰ κάμῃ λόγο γιὰ ἑρμηνεία, γιὰτὶ ὁ ὅρος τοῦ φαίνεται βεβαρυμένος ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ καὶ φιλολογικὴ παράδοσι. Καὶ ὅμως ἀπὸ ἓνα στοχαστὴ σὰν αὐτὸν θὰ περίμενε κανένας νὰ ἀξιοποιήσῃ τοὺς δεσμοὺς τοῦ Hölderlin πρὸς τοὺς φορεῖς τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, τὸν Fichte, τὸν Schelling καὶ τὸν Hegel, ὅπως τὸ ἔπραξε σὲ μιὰ σχετικὴ ἐργασία του ὁ νεοκαντιανὸς Ernst Cassirer¹¹, ἀφοῦ ὁ Hölderlin ἦταν μαθητὴς τοῦ πρώτου καὶ φίλος τῶν δύο τελευταίων ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς κοινῆς μαθητείας των στὸ θεολογικὸ φροντιστήριον τοῦ Tübingen, τὸ Tübingen Stift¹². Πρέπει μάλιστα ὁ Hölderlin νὰ ἔλαβε καὶ ἐνεργὸ μέρος στὴ διατύπωση τῶν πρώτων θεμελιωτικῶν ἀρχῶν τοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ νὰ γονιμοποίησε σὲ πολλὰ σημεῖα τὴ σκέψη τῶν δύο φίλων του. Καὶ ὅμως ὁ Heidegger δὲν ἀγκιστρώνεται στὴ σχέση αὐτὴ. Τὸ ἴδιο κάνει ἀφαίρεσι καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐσωτερικὲς περιπέτειες τοῦ ποιητῆ καὶ προπαντὸς ἀπὸ τὸ πάθος του γιὰ τὶς ιδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ποὺ συγκλόνισε τὰ νεανικά του χρόνια. Ἀπὸ τὸ ὀπτικὸ πεδίο τῆς φιλοσοφικῆς του σκέψεως ἐξαφανίζονται προβλήματα σχέσεων καὶ ἐπιδράσεων, ὅ,τι γενικὰ συνδέεται μὲ τὴν ἐγχρονη παρουσία τοῦ ποιητῆ. Ἔτσι οἱ «Διευκρινίσεις» στὰ ποιήματα τοῦ Hölderlin δὲν προωθοῦν τὴ γνώση μας ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ οὔτε μᾶς ἀποκαλύπτουν τὸν «ἄλλο» Hölderlin τοῦ Peter Weiss καὶ τοῦ Georg Lukács¹³. Δίνουν τὴν

έντύπωση τοῦ ἄχρονου, τοῦ ἄκαιρου καὶ τοῦ ἐξωϊστορικοῦ. Καὶ ὅμως ὁ Heidegger εἶναι ὁ φιλόσοφος τοῦ «Εἶναι καὶ Χρόνος», δηλ. ὁ φιλόσοφος ποῦ γιὰ πρώτη φορὰ τόλμησε νὰ συζεύξη τόσο στενὰ τὴν ἔννοια τοῦ Εἶναι καὶ τοῦ Χρόνου ὕστερα ἀπὸ τόσους αἰῶνες, ὅπου οἱ δυὸ αὐτὲς ἔννοιες θεωροῦνταν ἀσυμβίβαστες στὴ δυτικοευρωπαϊκὴ μεταφυσικὴ καὶ ὄντολογικὴ παράδοση. Δικαιολογημένα εἰπώθηκε ἀπὸ τὸν E. Fink ὅτι τὴν πιὸ σημαντικὴ λέξη στὸν τίτλο «Εἶναι καὶ Χρόνος» ἀποτελεῖ ὁ συμπλεκτικὸς σύνδεσμος *καί*. Εἶναι ἀδύνατο, λοιπόν, νὰ φανταστοῦμε πὼς ἓνα τέτοιο πάθος γιὰ τὴ χρονικότητα καὶ τὴν ἱστορικότητα τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας στὸν κόσμον λησμονιέται ξαφνικά, ὅταν ἡ ποίηση τοῦ Hölderlin εἰσορμᾷ στοὺς ὑπαρξιακοὺς ὄντολογικοὺς ὀρίζοντες τοῦ στοχασμοῦ του. Καὶ τὸ ἀδύνατο τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο, ὅταν στὸν πρόλογο τῶν «Διευκρινίσεων» τονίζει ἐμφαντικὰ ὅτι σκοπὸς του δὲν εἶναι οὔτε ἡ ἔρμηνεία οὔτε ἡ ἀναγωγή σὲ βιώματα κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Wilhelm Dilthey¹⁴, ἀλλὰ ὁ φωτισμὸς τῆς «ἱστορικῆς μοναδικότητας» τοῦ ποιητῆ¹⁵. Τί σημαίνει ὅμως ἐδῶ «ἱστορικὴ μοναδικότητα»;

Λέγοντας «ἱστορικὴ μοναδικότητα» ὁ Heidegger δὲν ἐννοεῖ ἓνα ἱστορικὸ φαινόμενο μὲ τὴ συνηθισμένη σημασία τοῦ ὄρου, κάτι δηλ. ποῦ ἀναλύεται μὲ τὶς κατηγορίες τοῦ αἰτίου καὶ τοῦ αἰτιατοῦ. Ἀντίθετα, ἡ μοναδικότητα τοῦ Hölderlin συνδέεται μὲ αὐτὸ ποῦ ὁ Heidegger ἀποκαλεῖ «Ἱστορία τοῦ Εἶναι», δηλ. μὲ τὸν τρόπο ποῦ πραγματώνεται κάθε φορὰ ἡ αὐτοκατανόηση τοῦ ἀνθρώπου σὲ ὀρισμένη ἐποχὴ καὶ καθορίζεται ἡ συμπεριφορὰ του ἀπέναντι στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὸν κόσμον. Ἡ «Ἱστορία τοῦ Εἶναι» ἀντιτίθεται στὴ μεταφυσικὴ ἔρμηνεία τοῦ Εἶναι, γιὰ τὴν τελευταία διασπᾷ τὴν ἀρχικὴ ἐνότητα τοῦ ὄντος σὲ οὐσία καὶ ὑπαρξία, σὲ ὑποκειμενικότητα καὶ ἀντικειμενικότητα, δηλ. σὲ τέτοιες δομὲς καὶ κατηγορίες ποῦ ἀποξενώνουν τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὸν προθεωρητικὸ δεσμό του μὲ τὸ εἶναι καὶ μὲ τὸν κόσμον. Ἄν ἀποτέλεσμα τῆς μεταφυσικῆς ἔρμηνείας τοῦ ὄντος εἶναι ἡ ἀντικειμενοποίηση καὶ ἡ πραγματοποίηση τῶν πάντων, τότε δὲν ἀπομένει κανένας ἄλλος δρόμος ἀνοιχτὸς παρὰ μόνον ἡ *ἄμεση ὄντολογικὴ ἐμπειρία* στὶς προενοιολογικὲς καὶ προμεταφυσικὲς διαστάσεις τοῦ Νοεῖν καὶ τοῦ Εἶναι.

Κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν ἐννοιολογικῶν αὐτῶν προϋποθέσεων ὁ Heidegger δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ δυσπιστῆ σὲ ὅλες τὶς παλαιότερες ἢ καὶ σύγχρονες προσπάθειες, φιλοσοφικὲς, αἰσθητικὲς, ἱστοριοφιλολογικὲς καὶ ἱστοριοκριτικὲς, ποῦ καθιστοῦν τὸ ἔργο τοῦ Hölderlin *ἀντικείμενο* ἔρευνας καὶ δυνατῆς γνώσεως, ὅπως παρατηρεῖ εὔστοχα ὁ Beda Allemann στὸ σχετικὸ του βιβλίο: ὁ Heidegger καὶ ὁ Hölderlin¹⁶. Μὲ τὴν ἀντικειμενοποίηση αὐτὴ πιστεύει ὅτι δὲν ἀλλοτριώνεται μονάχα ἡ ποίηση τοῦ Hölderlin ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ μοναδικότητά της, ἀλλὰ καὶ συντρίβεται ὁ δεσμὸς τοῦ κατανοοῦντος μὲ τὸ κατανοούμενον καὶ ναυαγεῖ ἡ στοχαστικὴ οἰκείωση τοῦ ζητουμένου. Ἄρα γιὰ νὰ ἀποκαλυφθῇ ἡ ἱστορικὴ μοναδικότητα ἐνὸς ποιητῆ πρέπει νὰ λειτουργήσῃ ἡ καθαρὴ καὶ ἄμεση ὄντολογικὴ ἐμπειρία. Αὐτὴ τὴ λειτουργία ὁ Heidegger τὴν ὀνομάζει *διάλογο* (Gespräch), γιὰ τὴν γνώρισμα τοῦ διαλόγου

είναι ή άμεση έπαφή με την παρουσία του άλλου, έστω και αν αυτή ανήκει χρονικά στο παρελθόν. Αυτή είναι και ή βασική «μέθοδος» που χρησιμοποιεί ο Heidegger στη σχέση του προς την όλη φιλοσοφική παράδοση: ο διάλογος με τους στοχαστές του παρελθόντος που δεν αποκρυσταλλώνεται και δεν συστηματοποιείται σε κανενός είδους διαλεκτική αλλά παραμένει άνοιχτός προς όλους τους όρίζοντες. Το επιβεβαιώνει ο ίδιος ο Hölderlin με τους ακόλουθους στίχους του που βρίσκονται στο επίκεντρο των χαϊντεγγεριανών «Διευκρινίσεων».

Πολλά έχει δοκιμάσει ο άνθρωπος,
πολλούς έχει όνοματίσει απ' τους Ουράνιους,
από τότε που είμαστε ένας διάλογος
και μπορούμε ν' ακούμε ο ένας τον άλλο¹⁷.

Στο σημείο αυτό πρέπει να προσέξουμε και να κατανοήσουμε ότι το «όνομάζειν» (das Nennen) για τον Heidegger δεν σημαίνει απλώς ότι δίνω σ' ένα πράγμα όνομα που δεν το είχε πρώτα· το όνομα σημαίνει γνώση, δείξη, αποκάλυψη, απελευθέρωση από την απόκρυψη αλλά και συνάμα συγκάλυψη¹⁸.

Έτσι ο Heidegger ξεκινά από πολύ διαφορετικές προϋποθέσεις, για να πλησιάσει τα ποιήματα, χωρίς να κατατρίβεται σε έρωτήματα βασανιστικά για την προσωπικότητα, τα βιώματα και τα παθήματα του ποιητή. Η προσπέλασή του γίνεται άμεσα και όλόϊσια στο έργο, στο ποιητικό αποτέλεσμα, έστω και αν είναι αποσπασματικό, και όχι στην ψυχολογία του δημιουργού. Είναι προσέγγιση ποιηματοκεντρική, γιατί σκοπεύει στην ουσία του συντελεσμένου και στην παρουσία του και όχι στη διαδικασία της γέννησής του. Και όμως αναρωτιέται ο ίδιος κατά τρόπο, θα λέγαμε, σωκρατικό: «Τί είναι τα ποιήματα του Hölderlin», όπως γράφει στον πρόλογό του, «αυτό δεν το γνωρίζουμε ως την ώρα παρά τα όνόματα «έλεγεία» και «ύμνος»», δηλ. παρά τους γνωστούς γραμματολογικούς όρους. «Τα ποιήματα εμφανίζονται σαν μια ίερη λειψανοθήκη χωρίς ναό μέσα στην όποια φυλάγεται ό,τι έγινε ποίηση». Άλλά γιατί χωρίς ναό; Μήπως έλειψαν οί έρμηνευτές και οί ύπομνηματιστές ενός τόσο ξακουσμένου ποιητή; Άσφαλώς όχι. Αυτό σημαίνει ότι τα ποιήματα του Hölderlin είναι για τον Heidegger μια πολύτιμη ουσία που απλώς υπάρχει και ύφίσταται, χωρίς να μιλά με τή ζωντανή και άμεση παρουσία της, παρά τις έρμηνείες που τής δόθηκαν, —ένα κειμήλιο που δε βρήκε ακόμα τον κατάλληλο ναό να στεγαστή. Έχω τή γνώμη ότι οί «Διευκρινίσεις» του Heidegger δεν αποβλέπουν σε τίποτε άλλο παρά στο να ανεγείρουν αυτόν ακριβώς το ναό στις διαστάσεις του στοχασμού, δηλ. να ολοκληρώσουν με άλλα μέσα αυτή την αποσπασματική παρουσία των ποιημάτων¹⁹. Η άποψη αυτή αποτελεί υπόθεση που δεν επαληθεύεται εύκολα, γιατί ο ίδιος ο Heidegger όμολογεί με πολλήν ταπεινοφροσύνη ότι οί «Διευκρινίσεις» αυτές μπορεί να πνίγουν τα ποιήματα στο θόρυβο τής «μη ποιητικής γλώσσας» σαν το χιόνι που πέφτει πάνω σε μια καμπάνα και χαλάει τον ήχο της²⁰. Πρόθεσή του όμως είναι να αφήσει τα ποιήματα να μιλήσουν μόνα τους

χωρίς έπεμβάσεις και βιασμούς, όπως ακριβώς ο στοχασμός του πάνω στο είναι αφήνει τα όντα να λάμπουν στην αλήθειά τους, έστω και αν ή αλήθεια αυτή είναι άξεδιάλυτα δεμένη με τη λήθη, δηλ. την απόκρυψη. Γι' αυτό δέ διστάζει να δηλώσει ότι «ακόμα και ο διασαφητικός του λόγος πρέπει να εξαφανιστή προκειμένου να προβάλλει κάπως πιο ξάστερα ή καθαρή ουσία του ποιήματος, δηλ. για χάρη του ποιητικού δημιουργήματος πρέπει και ή διασάφηση ή ίδια να προσπαθή να γίνει περιττή. Το τελευταίο λοιπόν και το πιο δύσκολο βήμα της «έρμηνείας» έγκειται σε τουτό, να εξαφανιστή ή ίδια με τις διασαφήσεις της μπροστά στην καθαρή παρουσία του ποιήματος. Τότε το ποίημα που στηρίζεται στο δικό του νόμο κομίζει το ίδιο άμεσα ένα φως στα άλλα ποιήματα. . .»²¹».

Μου είναι αδύνατο στο σημείο αυτό ν' άντέξω στον πειρασμό του ψυχολογικού συνειρμού και να μην παραθέσω τις τελευταίες προτάσεις του *Tractatus logico-philosophicus* του Wittgenstein, που φυσικά λέγονται από μιάν άλλη σκοπιά: «Για όποιον με καταλαβαίνει οί προτάσεις μου αποτελούν διευκρινίσεις, όταν, αφού, με τη βοήθειά τους — πατώντας πάνω τους — τις ύπερπηδήσει και προχωρήσει πέρα από αυτές, τελικά τις αναγνωρίσει ως στερημένες από νόημα (πρέπει, θα λέγαμε, να πετάξει μακριά την άνεμόσκαλα, αφού άνέβει πρώτα με αυτή)²²». Δέν είναι, νομίζω, τυχαίο ότι και ο Σέξτος Έμπειρικός τελειώνει το δεύτερο βιβλίο του «Πρός Λογικούς» με τον ίδιο τρόπο: «και πάλιν ως ούκ αδύνατόν έστι τον διά τινος κλίμακος έφ' ύψηλόν άναβάντα τόπον μετά την άνάβασιν ανατρέψαι τῷ ποδι την κλίμακα. . .»²³.

“Οτι άνάμεσα στα τρία αυτά χωρία ύπάρχει έσωτερική συνάφεια, δέ χρειάζεται να ύπογραμμιστή ιδιαίτερα. “Οτι επίσης οί διασαφούσες προτάσεις δέν πρέπει να έπισκιάζουν το διασαφούμενο, μου είναι επίσης σαφές. Άλλά για να δούμε αν ο Heidegger μένει πιστός στις λαμπρές αυτές αρχές και αν πραγματοποιή τις άγαθές προθέσεις του, πρέπει να τον παρακολουθήσουμε σε μερικές από τις κυριότερες διευκρινίσεις του, χωρίς την πρόθεση βέβαια και να τις έξαντλήσουμε όλες. “Η προσέγγισή μας έχει μοιραία χαρακτήρα στενής έπιλογής.

“Όταν λ.χ. «διευκρινίζη» το ποίημα «Γυρισμός στην Πατρίδα — προς τους οικόειους» — ένα ποίημα γραμμένο από το Hölderlin μετά την έπιστροφήν του από την Έλβετία, όπου είχε πάει ως οικοδιδάσκαλος, για να κερδίσει το ψωμί του — ο Heidegger δέν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα ούτε για το χρόνο ούτε για τον τόπο του ποιήματος άλλ' ούτε και για το τόσο χιλιοτραγουδημένο θέμα: ο γυρισμός του ξενιτεμένου. “Η όντολογική του σκέψη ύποψιάζεται ότι ο έπαναπατρισμός αυτός δέν έχει καμμιά σχέση με τη φτηνή πατριωτική ρητορεία ούτε εκφράζεται με την άπλη περιγραφή των τοπίων της πάτριος γής και την έξαρση των ψυχικών καταστάσεων του ποιητή. Στηριζόμενος στο στίχο:

“Ο,τι ζητᾶς, είναι κοντά και σ' άνταμώνει κιόλας
Was du suchest, es ist nahe, begegnet dir schon²⁴

ὁ Heidegger στήνει τὴν «ἀνεμόσκαλα» τῶν φιλοσοφικῶν διασαφητικῶν του προτάσεων καὶ σκαρφαλώνει σὲ ὕψη ἀπροσπέλαστα στὴ συνηθισμένη λογοτεχνικὴ ἐρμηνεία. Ἐνορᾷ ὅτι στὸν ἐπαναπατριζόμενο τὸ ζητούμενο εἶναι βέβαια κοντὰ καὶ ὅμως δὲν ἔχει βρεθῆ ἀκόμα ἀληθινὰ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ ἀπλὴ ἄφιξη στὴν πατρίδα δὲ σημαίνει καὶ φτάσιμο στὴν πατρίδα²⁵, δὲ σημαίνει ὅτι ὁ ἐπαναπατριζόμενος ἔχει οἰκειωθῆ, ἔχει κάνει κτῆμα του τὴν οὐσία τῆς πατρίδας του, τῆς Γερμανίας (δεύτερη παραλλαγή). Αὐτὸ ἰσχύει ὄχι μονάχα γιὰ τὸ φρεσκοφτασμένο ποιητὴ, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅσους κατοικοῦν στὴ γενέτειρα, γι' αὐτοὺς ποὺ θεωροῦν τὸν ἑαυτό τους ριζωμένο στὰ πάτρια χῶματα καὶ δεμένο μὲ τὴ μοίρα τους. Μὲ τόλμη, ποὺ δὲν ξέρει κανένας ἂν στρέφεται κατὰ τῆς ἐθνικοσοσιαλιστικῆς πατριδοκαπηλείας²⁶ ἢ προσπαθῆ νὰ τῆς δώσει ἓνα βαθύτερο ὄντολογικὸ θεμέλιο, διαπιστώνει πὼς ὅ,τι συνιστᾷ τὴν ξεχωριστὴ φύση καὶ οὐσία τῆς πατρίδας, τὸ βαθύτερο μυστικὸ τῆς, αὐτὸ δὲν ἔχει γίνῃ κτῆμα κανενὸς ἀλλὰ μένει ἀπρόσιτο καὶ φυλαγμένο. Παράδοξο καὶ ὅμως ἀληθινό: ἡ οὐσία τῆς πατρίδας δὲν ἀποκαλύπτεται σ' αὐτοὺς ποὺ ζοῦν στὰ χῶματά τῆς. Ὅ,τι ζητᾷ εἶναι ἡ ἐπανοικείωση τοῦ οἴκειου καὶ αὐτὴν, πιστεύει ὁ Heidegger, μόνο ἡ ποίηση μπορεῖ νὰ τὴν ἐξασφαλίσῃ.

Μολονότι καὶ ἡ φιλοσοφία ἢ ἴδια δὲ διαφέρει ὡς πρὸς αὐτὸ οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν ποίηση — ἂν θυμηθοῦμε τὴν ἐγγελιανὴ παλιννόστηση τοῦ πνεύματος στὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὴν ὀδύσσεια τῶν περιπλανήσεων καὶ ἀλλοτριώσεων του μέσα στὴ φύση καὶ στὴν ἱστορία --- ὥστόσο ὁ Heidegger βλέπει στὴν ποίηση γενικὰ καὶ εἰδικὰ τοῦ Hölderlin τὴ δύναμη ποὺ ἀποκαλύπτει τὰ πρωταρχικὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου, τὴ Γῆ καὶ τὸ Φῶς, μιὰ δύναμη ποὺ δὲν παραβιάζει ἀλλὰ σώζει καὶ σέβεται ἀπεριόριστα τὴ φύση τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἀνθρώπων. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἔμπρὸς οἱ «Διευκρινίσεις» τοῦ Heidegger παίρνουν οὐσιαστικὰ τὸ χαρακτῆρα αὐτοδιευκρινίσεων καὶ αὐτοερμηνειῶν τῆς ὄντολογικῆς του σκέψεως καὶ συμπεριφορᾶς. Τὸ ποίημα τοῦ Hölderlin τοῦ δίνει τὴν εὐκαιρία, γιὰ ν' ἀναπτύξῃ καὶ νὰ ἐπαληθεύσῃ θεμελιώδεις «τόπους» τοῦ ὄντολογικοῦ του προβληματισμοῦ²⁷. Ἐτσι ἡ οὐσία τῆς ποιήσεως συσχετίζεται, ἂν δὲν ταυτίζεται κυριολεκτικὰ, μὲ μιὰ διάθεση βασικὴ ἐσωτερικῆς ξαστεριᾶς καὶ εὐφροσύνης ἢ μὲ τὸν τόσο δυσκολομετάφραστο στὰ ἑλληνικὰ ὄρο Lichtung, ποὺ σημαίνει βέβαια στὴ συνηθισμένη γερμανικὴ γλῶσσα τὸ ξέφαντο, τὸ ξέφωτο, τὸ ἄδεντρο μέρος τοῦ δάσους, ἀλλὰ στὴ στοχαστικὴ γλῶσσα τοῦ Heidegger τὴν πρωταρχικὴ ἐκφαντικὴ δύναμη, ἀνοιχτοσύνη καὶ διαφάνεια τοῦ ὄντος ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ διάθεση αὐτῆ. Αἰθέρας καὶ Φῶς εἶναι αἰώνιοι θεοί, οἱ μυθικοὶ πρόγονοι τῆς χαϊντεγγεριανῆς Lichtung, οἱ πατέρες κάθε εὐφροσύνης καὶ εὐθυμίας. Αὐτοὺς τραγουδάει ὁ ποιητὴς, ὅταν ξαναγυρίσῃ στὴν πατρίδα. Ἐτσι τὸ συνηθισμένο γεγονός τοῦ γυρισμοῦ παίρνει ἀσυνήθιστες ὄντολογικὲς διαστάσεις καὶ μετασχηματίζεται σὲ μιὰ οἰκουμενικὴ παλιννόστηση, σὲ ὅ,τι πῶ οὐσιῶδες ὑπάρχει, σὲ μιὰ ἐπιστροφή στὴν ἐγγύτητα πρὸς τὴν πρωταρχίαν²⁸. Φυσικὰ ἢ ἐγγύτητα δὲν εἶναι κατηγορία ποσοτικὴ ἢ μετρητικὴ ποὺ ἀναφέρεται σὲ τοπικὲς ἀποστάσεις.

Κοντινός είναι
ἀλλά και δυσκολόπιαστος ὁ Θεός.
Ἄλλ' ὅπου κίντυνος, ἐκεῖ ξεφυτρώνει
κι ἐκεῖνο πού σώζει²⁹.

Μιά τέτοια «ἐγγύτητα» μεταβάλλεται σὲ μυστήριο, γιατί φέρνει τὸ κοντινὸ κοντὰ μὲ τὸ νὰ τὸ κρατᾶι σὲ ἀπόσταση, γιὰ νὰ τὸ προφυλάξῃ ἀπὸ τὴ βεβήλωση. Ὁ ποιητής, διευκρινίζει καὶ πάλι ὁ Heidegger, γνωρίζει ὅτι ἡ ἐγγύτητα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀποτελεῖ σκάνδαλο γιὰ τὸν κοινὸ νοῦ, γιατί προσκρούει στὴ βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως. Καὶ ὅμως ἡ ποιητικὴ πράξη ἐνσαρκώνει θαρραλέα αὐτὴ τὴν ἀντίφαση φέρνοντας κοντὰ μας τὴν παράδοξη αὐτὴ ἐγγύτητα μὲ ὅλο τὸ μυστήριο πού τὴν σκεπάζει. Ἔτσι ὁ ἱστορικὰ καθορισμένος γυρισμὸς τοῦ ποιητῆ στὴν πατρίδα μετατρέπεται σ' ἓνα διαρκὲς ὀδοιπορικὸ πρὸς τὶς ἀπώτερες πηγές καὶ σ' ἓνα γεγονὸς πρωταρχικῆς σημασίας, ὅπου ἐορτάζεται ἡ εὐφροσύνη καὶ ἡ χαρὰ τῆς ποιητικῆς δημιουργίας. Μὲ ἄλλα λόγια: ἡ διευκρίνιση μᾶς ἀπεκάλυψε, μέσα ἀπὸ ἓνα *δρισμένο ποίημα* ἢ μιὰ ἐλεγεία, τὴν ποίηση στὴν καθολικότητα καὶ τὴν πρωταρχικότητά της. Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Heidegger εἶναι τόσο συνηθισμένη καὶ τόσο ἀσκημένη σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ ἐρμηνευτικὰ ἄλματα, ὥστε νὰ μὴν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ κοινοῦ νοῦ ἢ καὶ τῶν εἰδικῶν πού τοῦ καταλογίζουν σωρεῖα βιασμῶν ἀκόμα καὶ στὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου. Μποροῦμε ὅμως νὰ μιᾶμε γιὰ διάλογο μὲ τὸν ποιητὴ Hölderlin ἢ γιὰ ἓνα διάλογο μὲ τὴν ἀπρόσωπη ποίηση, ἂν μὴ γιὰ μονόλογο; Καὶ τότε προβάλλει τὸ εὐλόγο ἐρώτημα, γιατί ὁ διάλογος αὐτὸς νὰ γίνεται ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ Hölderlin καὶ ὄχι μὲ τὸν Ὅμηρο, τὸ Σοφοκλῆ, τὸ Βιργίλιο ἢ τὸν Dante, ὅπου ἡ οὐσία τῆς ποιήσεως ἔχει πραγματωθῆ μὲ περισσότερη πληρότητα ἀπ' ὅ,τι στὸ πρῶμα σταματημένο καὶ ἀποσπασματικὸ ἔργο τοῦ ἄτυχου Hölderlin; Ἄρκεῖ ἓνας καὶ μόνος ποιητής, γιὰ νὰ βρεθῆ ἡ γενικὴ οὐσία τῆς ποιήσεως; Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν εἶναι δικά μας, τὰ θέτει ὁ ἴδιος ὁ Heidegger στὸν ἑαυτό του καὶ ὅμως ἐκλέγει τὸν Hölderlin γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, ὄχι γιατί αὐτὸς πραγματοποιεῖ τὴ γενικὴ οὐσία τῆς ποιήσεως, μὲ τὴν ἐννοια τοῦ ἀπρόσωπου, τοῦ ἀφηρημένου καὶ τοῦ ἀδιάφορου, ἀλλὰ γιατί ἡ ποίησή του ἐκπληρώνει ἓνα μεγάλο καὶ μοναδικὸ σκοπὸ, *κάνει δηλ. ποίηση τὴν οὐσία τῆς ποιήσεως*. Μὲ ἄλλα λόγια: ὁ Hölderlin εἶναι γιὰ τὸν Heidegger ὁ κατ' ἐξοχὴν «ποιητὴς τοῦ ποιητῆ» (Dichter des Dichters)³⁰, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει στεῖρα αὐτοαναδίπλωση, ναρκισσιστικὴ τοποθέτηση ἀπὸ ἔλλειψη περιεχομένου καὶ πληρότητας. Ἄλλὰ εἶναι τάχα ὁ Hölderlin μοναδικὸς στὸ εἶδος αὐτὸ ἢ μήπως τὸ ἴδιο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸν Stéphane Mallarmé καὶ τὸν Paul Valéry; Ἐπειτα τί εἶδους γλώσσα εἶναι αὐτὴ πού κάνει ποίηση τὴν οὐσία τῆς ποιήσεως; Εἶναι μήπως ἡ «μεταγλώσσα» τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας; Ἡ «ὁ ποιητὴς τοῦ ποιητῆ» εἶναι ὁ μεγάλος ἑταῖρος τοῦ στοχαστῆ, δηλ. τοῦ M. Heidegger πού κάνει καὶ αὐτὸς στοχασμὸ τὴν οὐσία τοῦ στοχασμοῦ; Ἐταῖροι ναί, καὶ γείτονες καὶ ἀγαπημένοι ὁ ποιητής καὶ ὁ φιλόσοφος, ἀλλὰ ἑταῖροι καὶ γείτονες «πού κατοικοῦν κοντὰ στὰ πιὸ ξέ-

χωρα βουνά», όπως θα πη άλλοθ λακωνικά ο Heidegger, μνημονεύοντας τον περίφημο στίχο του Hölderlin από το ποίημα «Πάτμος»³¹. Το κοινό έδαφος που τους ενώνει είναι η γλώσσα. Γι' αυτό οι «διευκρινίσεις» του ως προς τη γλώσσα της ποιήσεως αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, γιατί φωτίζουν έμμεσα και τη σχέση της δικής του φιλοσοφίας προς τη γλώσσα.

Όταν ο Heidegger μιλάει για τη γλώσσα γενικά — και όλη του η φιλοσοφία μπορεί να θεωρηθῆ σαν ένας διάλογος με αυτή στην πιο πλατιά της σημασία —, τότε αποκρούει πάντα την αντίληψη ότι η γλώσσα χρησιμεύει απλώς για τη συνεννόηση, ότι αποτελεί όργανο που κατέχει ο άνθρωπος ανάμεσα σε τόσα άλλα. Γι' αυτόν η γλώσσα δεν είναι όργανο εξουσιαζόμενο από τον άνθρωπο αλλά γεγονός που εξουσιάζει τον άνθρωπο και καθορίζει την ύψιστη δυνατότητα του είναι του³². Με άλλα λόγια: αν ο άνθρωπος είναι κατά ένα αρχαίο όρισμό «ζῶον λόγον ἔχον», για τον Heidegger ο άνθρωπος δεν είναι ο ἔχων, δηλ. ο κατέχων το λόγο αλλά ο ἐχόμενος, δηλ. ο κατεχόμενος από το λόγο. Στο σημείο αυτό δε θα ἐπεκταθοῦμε στη γενικότερη θεωρία του Heidegger για το λόγο, αλλά θα περιοριστοῦμε μόνο στις «διευκρινίσεις» που φωτίζουν το φαινόμενο της γλώσσας μέσα από τους ἀκόλουθους στίχους του Hölderlin που μνημονεύσαμε ἤδη:

Πολλά ἔχει δοκιμάσει ὁ ἄνθρωπος,
πολλοὺς ἔχει ὀνοματίσει ἀπὸ τοὺς Οὐράνιους,
ἀπὸ τότε πὺν εἴμαστε ἕνας διάλογος
καὶ μποροῦμε ν' ἀκοῦμε ὁ ἕνας τὸν ἄλλο.

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶναι ἀπὸ καταβολῆς του διάλογος, γιατί οἱ ἄνθρωποι πάντα συνομιλοῦσαν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ συνομιλοῦν μεταξύ τους. Τὸ πότε, ἡ χρονολογία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ, δὲν ἐνδιαφέρει οὔτε τὸν ποιητὴ οὔτε τὸ φιλόσοφο. Πάντως πρόκειται γιὰ ἕνα γεγονός ὄχι ἀπλῶς ἱστορικὸ ἀλλὰ γιὰ τὸ γεγονός πὺν θεμελιώνει τὴν ἱστορικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ δεσμό του με τὸν κόσμο. Γιατί, τονίζει με ἔμφαση ὁ Heidegger, μόνο ὅπου ὑπάρχει γλώσσα, ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ κόσμος: δηλ. ἀπόφαση καὶ ἐκτέλεση, πράξη καὶ εὐθύνη, ἀθαιρεσία καὶ θόρυβος, ξεπεσμός καὶ σύγχυση³³. Οἱ σχετικὲς θεωρητικὲς ἀναπτύξεις τοῦ «Εἶναι καὶ Χρόνος» γιὰ τὴν «ὀμιλία» βρίσκουν ἐδῶ τὴν ποιητικὴ τους δικαίωση. Στὴν ποιητικὴ γλώσσα τοῦ Hölderlin ἐνορᾷ ὁ ἴδιος τὴ δύναμη ἐκείνη πὺν ξεπερνᾷ ἀκόμα καὶ τὰ ὄρια τῆς ἀνθρώπινης ὀμιλίας καὶ κάνει τοὺς ἴδιους τοὺς θεοὺς νὰ μιλοῦν καὶ τὸν κόσμο νὰ ἔρχεται στὸ φῶς καὶ νὰ δεσπόζη με τὴ μοίρα καὶ τὴν ἱστορία του. Ὡστόσο τὸ διπλὸ αὐτὸ γεγονός - ἀποκάλυψη, τὸ ὀνομάτισμα τῶν θεῶν καὶ ὁ φωτισμός τοῦ κόσμου, δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ἐπακολούθημα τοῦ γεγονότος τῆς γλώσσας, δηλ. κάτι τὸ ὑστερόχρονο ἀλλὰ ὀμόχρονο καὶ ταυτόσημο με τὸ γεγονός γλώσσα. Συγχρονικὰ καὶ ὄχι διαχρονικὰ βλέπει τὴ γλώσσα ὁ Heidegger, χωρὶς νὰ ἀσπάζεται καὶ τις σχετικὲς θεωρίες τῶν συγχρονικῶν γλωσσολόγων. Ὡστόσο καὶ ἡ γλώσσα πὺν κάνει τοὺς θεοὺς νὰ μιλοῦν καὶ τὸν κόσμο νὰ γίνεται λόγος (Wort-werden der Welt), δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἴδια ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, δηλ. ὁ διάλογος (das Ge-

spräch), αυτό που είμαστε όλοι οί άνθρωποι ανέκαθεν από τότε που υπάρχει χρόνος. Ἄλλα ἂν δὲν μπορούμε νὰ προσδιορίζουμε χρονολογικά τὴν ἀρχική αὐτὴ καταβολή, ὡστόσο δικαιούμαστε, κατὰ τὸν Heidegger, νὰ ρωτήσουμε ποιὸς ἀρχίζει τὸ διάλογο αὐτό, δηλ. ποιὸς ἐπιτελεῖ τὸ ὀνομάτισμα τῶν θεῶν καὶ τὸ φωτισμὸ τοῦ κόσμου; Ποιὸς συλλαμβάνει τὸ σταθερὸ, τὸ πάγιο καὶ ἀμετάθετο μέσα στὴ συνεχὴ ροὴ τοῦ χρόνου; Ἐδῶ θὰ περίμενε ν' ἀκούσει κανένας ἀπὸ τὸ Heidegger ὅτι ὁ ἐγκαινιαστὴς τοῦ διαλόγου αὐτοῦ μὲ τοὺς Οὐράνιους καὶ μὲ τὸν κόσμο εἶναι ὁ στοχαστὴς ἢ ὁ φιλόσοφος καὶ μάλιστα αὐτὸς ποὺ συλλαμβάνει τὸ εἶναι στὴν πιὸ σταθερὴ καὶ ἄσειστη καὶ ὑπέρχρονη μορφή του, στὴ μορφή λ.χ. τοῦ ἐλεατικοῦ ὄντος ἢ τῆς πλατωνικῆς ἰδέας ἢ τῶν μεταφυσικῶν οὐσιῶν. Ἄλλα καὶ ἐδῶ ὁ στίχος τοῦ Hölderlin τοῦ δίνει τὴν πιὸ καίρια καὶ οὐσιαστικὴ ἀπάντηση:

Ἔτι ὅμως μένει, τὸ στεριώνουν οἱ ποιητὲς

Was bleibt aber, stiften die Dichter.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ὄντολογικῆς διευκρινίσεως τοῦ Heidegger ὅτι στηρίζεται στὴ διπλὴ χρῆση τῆς λέξεως stiften ποὺ σημαίνει κτίση καὶ καθίδρυση ἑνὸς ναοῦ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐλεύθερης δωρεᾶς — οἱ κτίτορες (μὲ γιῶτα) καὶ δωρητὲς τοῦ ναοῦ — ἀλλὰ καὶ στέριωμα καὶ θεμελίωση πάνω σὲ ἀμετάθετα βάθρα³⁴. Ἀξιοποιώντας καὶ ὑπερεντείνοντας στὸ ἔπακρο τὴ διπλὴ αὐτὴ γλωσσικὴ χρῆση βλέπει τὴν ποίηση σὰ μιὰ πρωταρχικὴ ἰδρυτικὴ *κτιτορικὴ* πράξη ποὺ μὲ τὸ λόγο καὶ μέσα στὸ λόγο χαρίζει ἀλλὰ καὶ στεριώνει τὸ εἶναι, θὰ ἔλεγα καλύτερα, τὸ ναὸ τοῦ εἶναι, πάνω σὲ βάθρα ἀκλόνητα, μιὰ γλωσσικὴ ἢ λεξιακὴ ἐδραίωση τοῦ εἶναι. Ὁ ποιητὴς εἶναι ὁ κτίτωρ, δηλ. ὁ δωρητὴς τοῦ ναοῦ τοῦ εἶναι.

Ἄν ἐρμηνεύω σωστὰ τὸν Heidegger, πρέπει ἢ ἔξαρση τῆς ποιητικῆς λειτουργίας τοῦ λόγου νὰ ὑποκρύπτη μιὰ βαθειὰ ἀπογοήτευση ἀπὸ «τὴν ἔννοιολογικὴ κτίση τοῦ ναοῦ τοῦ εἶναι» ἀπὸ μέρους τῶν φιλοσόφων καὶ μιὰ ἔμμεση κριτικὴ τῆς ὄντολογικῆς λήθης ποὺ συνδέεται μὲ αὐτὸν. Ἄν ὁ ποιητὴς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ μὲ τὸν οὐσιαστικὸ λόγο του δὲν ὀνοματίζει ἀπλῶς τὰ πράγματα εἴτε τὰ ὄντα, οὔτε ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ φευγαλέο καὶ τὸ ἐφήμερο τὰ στοιχεῖα ποὺ τοῦ χρειάζονται, γιὰ νὰ ἐγκαταστήσῃ τὸ σταθερὸ καὶ τὸ μόνιμο, ἀλλὰ βλέπει τὴ λάμψη καὶ τὴ ζωντάνια τοῦ εἶναι μέσα στὰ ὄντα, χωρὶς νὰ τὸ ἐξισώνῃ καὶ νὰ τὸ ταυτίζῃ μὲ αὐτά, τότε ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι ὁ «τρίτος ἀπὸ τῆς ἀληθείας», ὅπως τὸν θέλει ἢ μεταφυσικὴ γλώσσα τοῦ Πλάτωνα, στὸ δέκατο βιβλίο τῆς Πολιτείας³⁵, ἀλλὰ ὁ πρῶτος, αὐτὸς ποὺ βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὴν πρωταρχικὴ ἀλήθεια. Ἔτσι ἢ ποιητικὴ λειτουργία εἶναι σὰν νὰ δίνη ἀφορμὴ στὸν Heidegger νὰ ἐξαλείψῃ τὴν ἀδικία τοῦ Πλάτωνα ἀπέναντι τῶν ποιητῶν καὶ νὰ βάλῃ στὸ ἀρχεῖο τὴν παλαιὰ διαφορὰ «φιλοσοφία τε καὶ ποιητικῆ»³⁶ ποὺ ἀρχίζει μὲ τὰ φιλοσοφικὰ «ραπίσματα» τοῦ Ἡράκλειτου κατὰ τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Ἀρχίλοχου καὶ τοῦ Ἡσίοδου³⁷.

Ἄξιος (μεγάλος) ὁ μισθὸς του, ὡστόσο ποιητικὰ
κατοικεῖ ὁ ἄνθρωπος πάνω στὴ γῆ³⁸.

Ἄναγνωρίζει δηλ. ὁ Heidegger ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ μοχθῇ καὶ νὰ κα-

τορθώνη έργα σημαντικά, ωστόσο ή δημιουργική αυτή δραστηριότητά του δεν φτάνει ως την ουσία της ανθρώπινης παρουσίας μέσα στον κόσμο. Γιατί; Ή απάντηση είναι τούτη: γιατί ή ανθρώπινη παρουσία είναι στο βάθος της «ποιητική»³⁹. Δηλ. ό άνθρωπος στεριώνει την παρουσία του πάνω στη γή μόνο με την ποίηση που αποκαλύπτει την παρουσία των θεών και την ουσία των πραγμάτων. Και ή ποιητική αυτή δραστηριότητα δεν είναι ουσιαστικά έργο του ανθρώπου παρά μόνο δωρεά, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποτελεί άπλως διακοσμητικό στοιχείο της ύπαρξεως, στιγμιαίο ένθουσιασμό ή προσωρινή έξαρση και ψυχαγωγία⁴⁰. Ό Heidegger αρνείται ότι ή ποίηση αποτελεί άπλως ένα «φαινόμενο του πολιτισμού», ή έκφραση μιās «καλλιεργημένης (σήμερα λένε οί νέοι μας «κουλτουριάρικης») ψυχής»⁴¹. Ή αξία και σημασία που της αποδίνει υπερβαίνει τις γνωστές αισθητικές και κοινωνιολογικές κατηγορίες, γιατί δεν τη θεωρεί ένα όποιο όποιο συμβεβηκός της ιστορίας (Historie) αλλά «βάθρο που υποβαστάζει την Ίστορία» (Geschichte)⁴².

Ίδιαίτερα ή αξία της ποιήσεως αποκαλύπτεται στη σχέση της προς τη γλώσσα, γιατί ή ποίηση δεν παραλαμβάνει άπλως τη γλωσσική ύλη σαν κάτι τó έμπειρικά δεδομένο, τó βρισκόμενο, αλλά είναι αυτή που καθιστά δυνατή τη γλώσσα, είναι ή πρωταρχική γλώσσα ενός ιστορικού λαού. Γι' αυτό αντίστρέφοντας τη σχέση ποιήσεως και γλώσσας ό Heidegger λέγει ότι «πρέπει ή ουσία της γλώσσας να κατανοηται από την ουσία της ποιήσεως»⁴³. Εϊδικά ή γλώσσα του Hölderlin μās αποκαλύπτει πόσο επικίνδυνο αγαθό είναι και πόσο επικίνδυνο έργο ή ίδια ή ποίηση, όταν λείη σε μιá στροφή:

Ώστόσο ταιριάζει σε μās, στις καταιγίδες του Θεού,
 ώ ποιητές, με γυμνό να στεκόμαστε κεφάλι,
 την άστραπή του Πατέρα με τó ίδιο μας χέρι
 να 'δράξουμε και στο λαό να χαρίσουμε
 τó δώρο τ' ουρανού τυλιγμένο στο τραγούδι⁴⁴.

Πόσο επικίνδυνο είναι τó έργο αυτό, έπιβεβαιώνεται κατά τον Heidegger από τó ίδιο τó σκοτεινό πεπρωμένο του ποιητή, από τη νύχτα της παραφροσύνης στην όποία βυθίστηκε. Και όμως στην παραπάνω στροφή πραγματώνεται ή πιό καθαρή ποίηση δηλ. αυτή που κάνει ποίηση την ουσία της ποιήσεως⁴⁵. Αυτό σημαίνει ότι ό άνθρωπος που κατοικεί ποιητικά τη γή είναι ένα όν άνέστιο, γιατί κατοικεί ανάμεσα στα νεύματα των θεών και τη φωνή του Λαού, έκθετος σε μιá ένδιάμεση περιοχή, στο μεταξύ θεών και ανθρώπων⁴⁶. Σ' αυτήν όμως αφιερώνει ό Hölderlin τó λόγο του, γι' αυτό και είναι ό ποιητής του ποιητή.

Έδω πρέπει να δοθή ιδιαίτερη προσοχή στη διευκρίνιση του Heidegger ότι ή ουσία της ποιήσεως που πραγματώνεται στο έργο του Hölderlin δεν είναι ή ουσία ή άχρονη και υπερβατική. Αντίθετα πρόκειται για μιá ουσία που ανήκει στο χρόνο και μάλιστα σ' ένα όρισμένο ιστορικό χρόνο. Αλλά και πάλι δεν επιτρέπει ό Heidegger να δοθή στην παραπάνω πρόταση ή σημασία της άπλης προσαρμογής στο χρόνο και την εποχή, γιατί αυτό θα έσή-

μαινε ἀπαράδεκτο ὑποβιβασμό καὶ ταπείνωση τοῦ ποιητῆ στο ρόλο τοῦ καιροσκοπού καὶ τοῦ τυχοδιώκτη. Ἀντίθετα ὁ Hölderlin, χωρὶς νὰ καταφεύγη στο ἄχρονο ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ ὑποτάσσεται στο ἔγχρονο, προσδιορίζει γιὰ πρώτη φορά καὶ συλλαμβάνει τὸ νόημα τῆς ὥρας ποὺ ζῆ, τῆς ἐποχῆς του. Βλέπει σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ τῶν φευγάτων θεῶν καὶ τοῦ ἐρχόμενου θεοῦ, μιὰν «ἐποχὴ στερημένη», («τῶν ἰσχνῶν ἀγελάδων» (dürftige Zeit)), σημαδεμένη ἀπὸ διπλὴ στέρηση καὶ ἄρνηση: ἀπὸ τὸ «ποτέ πιά» τῶν φευγάτων θεῶν καὶ τὸ «ὄχι ἀκόμα» τοῦ θεοῦ ποὺ ἔρχεται. Ὁ ἐρχόμενος θεὸς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ νέα μορφή τῆς πληρότητας τοῦ εἶναι ποὺ χάθηκε. Ἄρα, συμπεραίνει ὁ Heidegger, ἡ «οὐσία τῆς ποιήσεως ποὺ θεμελιώνει ὁ Hölderlin», παρ' ὅλο τὸ μυθικὸ της χαρακτήρα «εἶναι βαθύτατα ἱστορικὴ», γιὰ τὴν συλλαμβάνει προδρομικὰ ἓνα χρόνο ἱστορικὸ. Ἀντὶ νὰ ζῆ παθητικὰ τὴν ἐποχὴ του καὶ νὰ ὑφίσταται ἀπλῶς τὸ μηδενισμό της, ὁ ποιητὴς στέκει ἄγρυπνος καὶ θαρραλέος καὶ ἀνοίγει στο Λαὸ τὸ δρόμο τῆς ἀλήθειας, κάνει ἔργο τὴν ἀλήθεια⁴⁷ (σ. 44). Πρόκειται τάχα γιὰ μιὰ ἐσχατολογικὴ οὐτοπία ἢ γιὰ ἓνα εἶδος ἱστορικισμοῦ ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ξεσκέπασε ἡ ἄτρυτη ἐπιστημολογικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ σκέψη τοῦ Karl Popper στο βιβλίο του: «Ἡ ἀθλιότητα τοῦ ἱστορικισμοῦ»⁴⁸;

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Heidegger μεταγράφοντας στὴ γλώσσα τοῦ στοχασμοῦ τὴν ποίηση τοῦ Hölderlin υἱοθετεῖ συγχρόνως καὶ ἀξιοποιεῖ τὴν στάση τοῦ ποιητῆ ἀπέναντι στὴν ἐποχὴ του, γιὰ τὴν αὐτὴν ἐκφράζει μὲ μοναδικὴ ἀκρίβεια καὶ τὴ δική του τοποθέτηση ἀπέναντι στοὺς σημερινούς καιρούς. Ἡ σύγκριση βγαίνει μόνη της. Ὅπως δηλ. ὁ ποιητὴς στέκει στο μεταίχμιο δύο κόσμων, ἐνὸς φευγάτου καὶ ἐνὸς ἐρχόμενου, σὲ μιὰ ἐποχὴ ἐσωτερικῆς ἔνδειας, ἔτσι καὶ ὁ στοχαστὴς στέκει σὲ μιὰ ἐποχὴ «ὄντολογικῆς λήθης», ποὺ δὲν ἀφήνει τὸ εἶναι νὰ φανερωθῆ καὶ νὰ λάμψη μὲ τὴν ἀρχικὴ πληρότητά του, ἀλλὰ καὶ τὴ διαφορὰ του ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια ὄντα. Τὴν πληρότητα αὐτὴ τὴν ἐνορᾷ ὁ Heidegger στὴ σκέψη καὶ τὸ λόγο τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων καὶ προπαντὸς στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ Φυσικοὶ στοχάστηκαν τὴ φύση. Ἄν χάθηκε ἡ πληρότητα αὐτὴ, ὁ χαμὸς ὀφείλεται σ' ἓνα γεγονὸς τῆς ἱστορίας τῆς σκέψεως, στὴν ἐμφάνιση τῆς Μεταφυσικῆς ποὺ ἐξέθρεψε τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ εὐνόησε τὶς δυνάμεις κυριαρχίας πάνω στὴ φύση καὶ τὸ εἶναι. Βλέποντας τὴν ἐποχὴ του νὰ κυριαρχῆται ἀκόμα ἀπὸ τὶς συνέπειες τοῦ χαμοῦ αὐτοῦ, ὁ Heidegger ἀναρωτιέται πολλὰς φορές, ὅπως ὁ Hölderlin, ἂν ἀξίζη νὰ στοχάζεται κανένας ἀκόμα μέσα σὲ μιὰ τόσο ἀστόχαστη καὶ γυμνὴ ἐποχὴ, μιὰ ἐποχὴ ὄντολογικοῦ λήθαργου καὶ κενοῦ. Καὶ ὅμως ὁ λήθαργος αὐτὸς δὲν τὸν συντρίβει ἠθικά, οὔτε τοῦ γεννᾷ τὴ διάθεση τοῦ ὕπνου· ἀντίθετα, ἀπὸ αὐτὸν ἀντλεῖ μιὰ περίεργη δύναμη τεταμένης ἀναμονῆς καὶ προσδοκίας. Ὅσο βαθύτερα συνειδητοποιοῦνται στὴ σκέψη τοῦ M. Heidegger τὰ ἀρνητικὰ σημεῖα τῶν καιρῶν, τόσο αὐτὰ μετασχηματίζονται σὲ προάγγελους μιᾶς νέας ριζικῆς στροφῆς καὶ ἀλλαγῆς, σ' ἐλπιδοφόρα σήματα μιᾶς νέας ἐρχόμενης πληρότητας τοῦ εἶναι.

Ἄλλ' ὅσο ἱστορική καὶ ἂν εἶναι ἡ στάσις τοῦ Heidegger ἀπέναντι στὴν ἐποχὴ του, δὲν μπορεῖ νὰ μὴ θέσῃ κανένας τὸ κριτικὸ ἐρώτημα: ποῖο εἶναι τάχα τὸ συγκεκριμένο ἱστορικό της περιεχόμενο; Ποιοὶ εἶναι οἱ φευγάτοι θεοὶ τοῦ Hölderlin καὶ ποῖος ὁ ἐρχόμενος Θεός; Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ κινδυνεύουν νὰ διαλύσουν τὴ γοητεία τῶν προτάσεων τοῦ Heidegger καὶ νὰ κλονίσουν τὸ λαμπρὸ ναὸ τοῦ εἶναι ποὺ ὑψώσεν ὁ στοχασμὸς του, γιὰ νὰ στεγάσῃ τὴ λειψανοθήκη τῶν ποιημάτων τοῦ Hölderlin, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ τὰ ἀποφύγῃ κανένας στὸ τέλος μιᾶς ἔστω καὶ σύντομης διαδρομῆς μέσα ἀπὸ τόσα ποιητικὰ καὶ στοχαστικὰ τοπία.

Ἐδῶ χρειάζεται ἴσως μιὰ τολμηρὴ μεταγραφὴ τῆς ὄντολογικῆς γλώσσας τοῦ Heidegger σὲ μιὰν ἄλλη, *πιὸ* σύγχρονη καὶ *πιὸ* κατανοητὴ, γιὰ νὰ φανῇ ὡς ποῖο σημεῖο οἱ διευκρινίσεις αὐτὲς φωτίζουν τὴν «ἱστορικὴ μοναδικότητα» τοῦ ποιητῆ ἀλλὰ καὶ τοῦ φιλοσόφου ποὺ στοχάζεται πάνω σ' αὐτήν. Ἄν γιὰ τὸν Hölderlin ἡ νοσταλγία γιὰ τοὺς φευγάτους θεοὺς καὶ ἡ τεταμένη ἀναμονὴ γιὰ μιὰ νέα θεϊκὴ πληρότητα δικαιολογεῖται ἀπὸ τίς ἀλλοτριωτικὲς συνθῆκες τῆς ζωῆς του καὶ ἀπὸ τὸ πάθος μὲ τὸ ὁποῖο ζοῦσε τὴν κοσμογονικὴ ἐποχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, μπορεῖ νὰ ἰσχύῃ τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ στοχαστὴ τοῦ εἶναι ποὺ δὲν ἐδίστασε *τουλάχιστο* νὰ συνοδοιπορήσῃ μὲ τὸ φασιστικὸ καθεστῶς τῆς πατρίδας του; Ἀνατριχιάζει κανένας καὶ μόνο στὴ σκέψῃ ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ λαμπρὸ ναὸ τοῦ εἶναι ποὺ ὑψώθηκε γιὰ νὰ στεγάσῃ τὴ λειψανοθήκη τῶν ποιημάτων τοῦ Hölderlin, εἶναι δυνατό νὰ κρύβωνται ἀκόμα καὶ οἱ ὑδρίες μὲ τίς στάχτες τῶν θυμάτων τοῦ ναζισμοῦ.

Ἄν ὅμως ἔχουμε τὴ δύναμη νὰ ἀπωθήσουμε τίς μακάβριες αὐτὲς εἰκόνες καὶ νὰ παραθεωρήσουμε ἀκόμα καὶ τὸ μεγάλο λάθος τοῦ στοχαστῆ — τὰ λάθη τῶν μεγάλων στοχαστῶν εἶναι καὶ αὐτὰ μεγάλα —, τότε ἡ ὄντολογικὴ πρόσβασις τοῦ M. Heidegger στὴν ποίηση τοῦ Hölderlin μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἀρκετὴ ἀκόμα σημασία γιὰ ὄσους θέλουν νὰ ἐνωτιστοῦν τὸ μήνυμα τοῦ ἐρημίτη τοῦ πύργου τοῦ Tübingen. Οἱ «διευκρινίσεις» τοῦ Heidegger ὀξύνουν πραγματικὰ τὴν ἀκοὴ καὶ τὴ βοήθοῦν νὰ συλλάβῃ τὴν ἀφανὴ ἀρμονία (=ἀρμογὴ) τῶν στίχων του, ποὺ εἶναι *πιὸ* κραταιὴ καὶ ἀπὸ τὴ φανερὴ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸ ἡρακλείτειο ἀπόσπασμα¹⁹ ποὺ μνημονεύει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Heidegger. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ προσφέρουν σημαντικὴ βοήθεια γιὰ τὴν κατανόησις πολλῶν φιλοσοφικῶν «τόπων» τῆς χαϊντεγγεριανῆς σκέψεως, ὅπως εἶναι ἡ φύσις, ἡ ἱστορία, ἡ γλώσσα, ἡ ὑπαρξις, ἡ *Lichtung*. Ἀκόμα μᾶς βοήθοῦν νὰ κατανοήσουμε βαθύτερα τὸ δεσμὸ τοῦ χαϊντεγγεριανοῦ στοχασμοῦ μὲ τὴν ἑλληνικὴ σκέψῃ καὶ ποίησις ποὺ πρέπει νὰ συνειδητοποιήθηκε *πιὸ* ἔντονα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς στροφῆς του πρὸς τὸν ἑλληνολάτρη Hölderlin. Ἄλλὰ οἱ «διευκρινίσεις» αὐτὲς εὐκόλα μποροῦν νὰ παρασύρουν μὲ τὴ μαγεία τῶν νεόκοπων λέξεων καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐνορατικῶν διεισδύσεων σὲ μιὰ ἀστόχαστη ὑπερτίμησις τῶν δυνατοτήτων τους.

Προπαντὸς ἡ στείρα μίμησις καὶ ἀναπαραγωγὴ αὐτοῦ τοῦ ἰδιόμορφου τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι καὶ στὴ γερμανικὴ ἀλλὰ καὶ στὶς ξένες γλώσσες δημιουργεῖ τὸν κίνδυνο ἐνὸς φιλοσοφικοῦ μανιερισμοῦ ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ἀντα-

ποκρίνεται στις πιο γνήσιες προσδοκίες του ίδιου του Heidegger. Γιατί, όσο τουλάχιστο γνωρίζω από την ευκαιρία που είχα να τον ακούσω και στο χώρο της φροντιστηριακής εργασίας και της προσωπικής συνομιλίας, αλλά και από έγκυρες μαρτυρίες παλαιών μαθητών του και προπαντός του Eugen Fink, ο Heidegger δεν ήταν απαλλαγμένος από αντιφάσεις: από τη μιά μεριά καλλιεργούσε το πνεύμα της απόλυτης φιλοσοφικής ήγεμονίας κατά την παράδοση του Γερμανικού Ίδεαλισμού και έστεργε στη σχολαστική προσκόλληση στο λόγο του, από την άλλη όμως αναζητούσε πάντα το διάλογο και την ανοιχτοσύνη, ακόμα και τον αντίλογο, όταν δεν άγγιζε τα πρόσωπα αλλά τα πράγματα. Έστεργε στο σύμμαχο με την σκέψη του αλλά πιο πολύ στον αντίμαχο που τον προκαλούσε στη ζήτηση της ουσίας.

Δεν ξέρω ποιόν από τους συγχρόνους ή και μεταγενεστέρους του θα καταξιώσει ή ιστορία ως πραγματικό και γόνιμο αντίμαχό του. Έκείνο που φοβούμαι είναι ότι οι μεγάλοι αντίμαχοι του Heidegger θα είναι πάντα οι μεταφυσικοί του παρελθόντος, ο Πλάτων, ο Descartes, ο Kant και ο Hegel, αυτοί που έθρεψαν τη σκέψη του αλλά και συγχρόνως την έστρεψαν προς άλλες προ-ή μετά μεταφυσικές πηγές, απ' όπου ανάβλυσε και ο λόγος του για την ποίηση του Hölderlin.

Το τελευταίο σκεπτικό ερώτημα είναι αν οι «διευκρινίσεις» εξαφανίζονται τελικά και αφήνουν να ακούγεται μονάχα ο λόγος του ποιητή πιο καθαρός από πρώτα ή εξακολουθούν και μετά την εξαφάνισή τους να κρατούν τη σκέψη αιχμάλωτη στην προκαθορισμένη τροχιά — αν δηλ. ή «άνεμόσκαλα» που βοήθησε την κοπιώδη ανάβαση του στοχασμού ανατράπηκε πραγματικά ή έμεινε κρεμασμένη στα πόδια που ήθελαν να την πετάξουν μακριά.

Υποσημειώσεις

1. Friedrich Hölderlin, *Gesammelte Werke*, herausgegeben von Bernt von Heiseler. (Bertelsmann Verlag 1957, σ. 5).

2. Hölderlin, *Sämtliche Werke*, historisch - kritische Ausgabe begonnen durch Norbert von Hellingrath, fortgeführt durch Friedrich Seebass und Ludwig von Pigenot. Elfter Band. Zweite Auflage 1923, σ. VII. Ο ίδιος ο Heidegger (*Unterwegs zur Sprache* σ. 182) γράφει: «Στά 1910 ο Norbert von Hellingrath, που είχε πέσει στο Verdun στά 1916, είχε εκδώσει για πρώτη φορά τις μεταφράσεις του Πινδάρου του Hölderlin από τα χειρόγρατά του. Ύστερα ακολουθούσε στά 1914 ή πρώτη έκτύπωση των όσμιων ύμνων του Hölderlin. Και τα δυο δρούσαν άπάνω μας, όταν ήμασταν φοιτητές, σά σεισμός».

3. Hölderlin, *Pindar-Übertragungen*, herausgegeben von Norbert von Hellingrath. Berlin 1910.

4. Βλ. Hölderlins, *Übersetzungen aus dem Griechischen*. Stuttgart 1961².
5. *Sämtliche Werke*, Grosse Stuttgarter Ausgabe, im Auftrag des Württembergischen Kultus-ministeriums herausgegeben von Friedrich Beissner, Stuttgart 1943.
6. Martin Heidegger, *Unterwegs zur Sprache*. Pfullingen 1959, σ. 37 - 82. Βλ. επίσης σ. 177 κ.έ. τὴν ἐπαφὴ τοῦ Heidegger μὲ τὴν ποιητικὴ ἐμπειρία τοῦ Stefan George.
7. Martin Heidegger, *Holzwege*. Frankfurt am Main 1953³, σ. 248 - 295.
8. Martin Heidegger, *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*. Frankfurt am Main 1963³. Ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς παραπέμπουμε στὸ ἔργο αὐτὸ μὲ τὴ λέξη *Erläuterungen* (= διευκρινίσεις).
9. Martin Heidegger, *Hölderlins Erde und Himmel*, δημοσιευμένη στὸ *Hölderlin-Jahrbuch* 1958 - 1960, Elfter Band σ. 17 - 54. (im Auftrag der Hölderlin - Gesellschaft herausgegeben von Wolfgang Binder und Alfred Kelle-tat).
10. Martin Heidegger, *Approche de Hölderlin*, traduit de Gallemard par Henry Corbin, Michel Deguy, Francois Fédier et Jean Launay. Nouvelle édition augmentée. Paris 1973, σ. 198. Ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς μόνο μὲ τὴν ἐνδει-ξη *Approche*.
11. Ernst Cassirer, *Idee und Gestalt. Goethe, Schiller, Hölderlin, Kleist*. Darmstadt 1971 (Wissenschaftliche Buchgesellschaft).
12. Walter Betzendörfer, *Hölderlins Studienjahre im Tübinger Stift*. Heil-bronn 1922.
13. *Der andere Hölderlin, Materialien zum Hölderlin-Stück von Peter Weiss*, herausgegeben von Thomas Beckermann und Volker Canaris. Frankfurt am Main 1972 (Suhrkamp).
14. Wilhelm Dilthey, *Das Erlebnis und die Dichtung. Lessing, Goethe, Novalis, Hölderlin*. Göttingen 1965¹⁴.
15. *Erläuterungen* σ. 17.
16. Beda Allemann, *Hölderlin und Heidegger*. Zürich und Freiburg i. Br. 1954 σ. 195. Πρβλ. Else Buddeberg, *Heidegger und die Dichtung. Hölderlin, Rilke*. Stuttgart 1953.
17. *Erläuterungen* σ. 34.
18. *Approche* σ. 249. Ἐτυμολογικὰ συσχετίζει ὁ Heidegger τὴ λέξη ὄνομα μὲ τὴ ρίζα «gnō», γινώσκω, γνῶσις καὶ ἀμφισβητεῖ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ «ὀνομάζειν» ἔγκειται στὸ νὰ κρεμᾶς μιὰ πινακίδα σὲ κάθε πράγμα. Στὴ λειτουργία αὐτὴ ὁ Wittgenstein ἀποδίδει τὴ σημασία μονά-χα προετοιμασίας γιὰ τὴ γλωσσικὴ χρῆση ἢ τὰ γλωσσικὰ παίγνια. Πρβλ. L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικὲς Ἔρευνες*. Εἰσαγωγή - μετάφραση - σχόλια Παύλου Χριστοδουλίδη (Φιλοσοφία - Πηγές) Ἀθήνα 1977, παρ. 26. Μιὰ σύγκριση ἀνάμεσα στὸν Πλάτωνα (Κρατύλο), τὸν Heidegger καὶ τὸν Wittgenstein θὰ ἦταν πολὺ διαφωτιστικὴ.
19. Γιὰ τὸ τί εἶναι ἓνας ἀρχαῖος ἑλληνικὸς ναὸς καὶ πῶς δένεται μὲ τὴ

γῆ καὶ τὸν οὐρανὸ, μὲ ὅ,τι ὀνομάζουσι οἱ Ἕλληνας «φύσις» στὴν προσωκρατική σημασία τοῦ ὄρου, βλ. Martin Heidegger, *Holzwege* σ. 31. Πρβλ. ἐπίσης σ. 286: «Ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ τέμενος (templum), δηλ. ὁ οἶκος τοῦ εἶναι».

20. *Erläuterungen* σ. 7.

21. *Erläuterungen* σ. 8. Πρβλ. *Holzwege* σ. 197: μιὰ σωστή διευκρίνιση, μᾶς λέει, δὲν κατανοεῖ καλύτερα τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ συγγραφέα του ἀλλὰ μὲ ἄλλο τρόπο πὸ ὥστόσο καὶ αὐτὸς σκοπεύει στὸ ἴδιο.

22. Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus* σ. 54. «Δευκαλίων» 7/8 σ. 271.

23. Sextus Empiricus, *Πρὸς Λογικοὺς* (Bury) II 481.

24. *Erläuterungen* σ. 14.

25. *Erläuterungen* σ. 13.

26. Ὁ Hans-Georg Gadamer ὑποστηρίζει σὲ πρόσφατη ὁμιλία του (*Sein Geist Gott. Martin Heidegger und die Wende der Metaphysik* στὴν ἐφημερίδα *Neue Zürcher Zeitung* 16/17 τοῦ Ἀπρίλη 1977, σ. 65) ὅτι ἡ στροφή τοῦ Heidegger πρὸς τὸν Hölderlin ἀρχίζει στὰ 1936, δηλαδή μετὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς πολιτικῆς του πλάνης (nachdem er seinen politischen Irrtum erkannt hatte).

27. Χαρακτηριστικὰ παρατηρεῖ ὁ Gadamer στὸ παραπάνω ἄρθρο του: «ὁ Hölderlin ἔλυσε τὴ γλῶσσα στὴ σκέψη τοῦ Heidegger».

28. *Erläuterungen* σ. 23.

29. *Erläuterungen* σ. 21 (ἡ πρώτη στροφή ἀπὸ τὸν «Ὑμνο στὴν Πάτμο»).

30. *Erläuterungen* σ. 32.

31. Martin Heidegger, *Was ist Metaphysik?* σ. 51. Βλέπε ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Holzwege* σ. 186, 195 γιὰ τὸ πῶς γειτονεύουν «ἡ ποίηση καὶ ἡ σκέψη» (Dichten und Denken), ὅπου πάλι τὸ «καὶ» βρίσκει τὴ νοηματικὴ του πληρότητα — δύο παράλληλοι πὸ τέμνονται στὸ ἄπειρο σ. 196. Γιὰ μιὰ πληρέστερη τεκμηρίωση τῆς σχέσεως αὐτῆς βλ. Beda Allemann, ὅπου παραπάνω σ. 102-108.

32. *Erläuterungen* σ. 34.

33. *Erläuterungen* σ. 35.

34. *Erläuterungen* σ. 38.

35. *Πλάτωνος Πολιτεία* (Burnet) I 599 d.

36. *Πολιτεία* I 607 b.

37. Diels - Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*¹⁵ B 42, B 40.

38. *Erläuterungen* σ. 38.

39. *Erläuterungen* σ. 39.

40. *Erläuterungen* σ. 39.

41. *Erläuterungen* σ. 40.

42. Γιὰ τὴν ἱστορικὴ σκέψη τοῦ Heidegger ὁ Allemann (ὅπου παραπάνω σ. 211) παρατηρεῖ εὐστοχα ὅτι αὐτὴ δὲ συλλαμβάνεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἀντιθέσεως ἀνάμεσα στὸ καθόλου καὶ τὸ μερικὸ ἢ ἀτομικὸ.

43. *Erläuterungen* σ. 40.

44. *Erläuterungen* σ. 41.

45. *Erläuterungen* σ. 41.

46. *Erläuterungen* σ. 43.

47. *Erläuterungen* σ. 47. Πρβλ. τὴ μελέτη τοῦ Heidegger, *Wozu Dichter?* (Πρὸς τί ποιητής;) Holzwege 248 κ.έ. ὅπου φωτίζεται τὸ νόημα τῆς «στερημένης ἐποχῆς» ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Rainer Maria Rilke. Σὲ μιὰ τέτοια ἐποχὴ οἱ ποιητὲς δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ κάμνουν ποίηση τὴν οὐσία τῆς ποιήσεως - σ. 251. Ἐκεῖ ὁ Hölderlin χαρακτηρίζεται ὡς ὁ πρό-δρομος τῶν ποιητῶν τῆς «στερημένης ἐποχῆς», γι' αὐτὸ καὶ μένει ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἀξεπέραστος.

48. Karl R. Popper, *The Poverty of Historicism*. London 1960.

49. Diels - Kranz B 54: ἁρμονία ἀφανῆς φανερῆς κρείττων.